

Титенко О. А.,
аспірант кафедри політичної економії
обліково-економічних факультетів,
ДВНЗ Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана

ЕВОЛЮЦІЯ ПОГЛЯДІВ НА СУТНІСТЬ ТА МІСЦЕ СУПЕРЕЧНОСТЕЙ У ФУНКЦІОНУВАННІ ЕКОНОМІЧНИХ ТА СОЦІАЛЬНИХ СИСТЕМ

АНОТАЦІЯ. У статті розглянуто наукові основи природи суперечностей в умовах функціонування суспільної системи, зокрема, в нероздільному тандемі економічної на соціальної систем. Була здійснена спроба дослідження еволюції поглядів на дане питання при застосуванні міждисциплінарного аналізу, який об'єднує соціально-філософську і політекономічну спрямованість розгляду вибраного об'єкта.

КЛЮЧОВІ СЛОВА: суперечність, протилежність, конфлікт, соціальне, суспільне, діалектика.

АННОТАЦИЯ. В статье рассмотрены научные основы природы противоречий в условиях функционирования общественной системы, в частности, в нераздельном тандеме экономической на социальной систем. Была предпринята попытка исследования эволюции взглядов на данный вопрос при применении междисциплинарного анализа, объединяющего социально-философскую и политэкономическую направленность рассмотрения выбранного объекта.

КЛЮЧЕВЫЕ СЛОВА: противоречие, противоположность, конфликт, социальное, общественное, диалектика.

ANNOTATION. The article reviews the scientific basis of the nature of the contradictions in the functioning of social systems, in fact, in the inseparable tandem of social economic systems. An attempt was made to study the evolution of views on this issue in the application of interdisciplinary analysis that integrates social-philosophical and political economy focus for consideration of the selected object.

KEY WORDS: contradiction, opposite, conflict, social, social, dialectic

Постановка проблеми. Дослідження природи суперечностей і методів їх вирішення починаючи з часів античності і до сьогодення є необхідним для пізнання суспільства загалом та господарської сфери зокрема. Актуальність даного питання підвищується в умовах формування постіндустріальних та інформаційних економічних систем, що стає предметом дослідження сучасної політичної економії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розгорнуте вчення про економічні та соціальні суперечності міститься в діалектичній філософії марксизму, де класова природа пояснюється економічними чинниками. Пізніше М. Вебер, Е. Дюркгейм, К. Поланьї, Р. Дарендорф, Ю. Хабермас збагатили вчення врахуванням багатофакторності економічних та соціальних суперечностей, що приводить до поліваріантності, неоднозначності та ймовірно-каузального аналізу суспільних відносин.

Особливе значення для теоретичного осмислення суперечностей суспільних систем мають праці російських та вітчизняних науковців, таких як: М. М. Ахмедов, В. Д. Базилевич, А. В. Бузгалін, В. М. Геєць, Ю. К. Зайцев, Ю. Г. Запрудский, А. Г. Здравомислов, В. Л. Іноземцев, А. І. Калганов, С. В. Мочерний, Р. М. Нурєєв, В. С. Савчук, А. А. Чухно. Дані автори приділяють увагу вивченню суперечностей певних економічних та соціальних відносин, залишаючи при цьому відкритим загальнотеоретичне питання детермінації суперечностей економічних та соціальних системах в цілому.

Постановка завдання. Метою дослідження є сутність, функції та місце суперечностей з позиції того чи іншого автора, та ви-

вчення в цьому контексті їх впливу на функціонування економічних та соціальних систем.

Виклад основного матеріалу дослідження. Питання щодо суперечливості нашого світу протягом всієї історії людства цікавило найвидатніших мислителів та не багато з них відповідають на нього позитивно. Ствердна відповідь починає формуватися Гераклітом і набирає свого апогею в працях Г. В. Ф. Гегеля.

Загальноприйнятим є трактування суперечності як відношення між протилежними сторонами: об'єктами, станами, властивостями, системами, ідеями, висловлюваннями, коли одна з них повністю або частково заперечує іншу. В свою чергу протилежність відображає ці сторони, що взаємно зумовлюють і взаємно виключають одна одну.

Поняття «протилежність» і «суперечність» розмежував у своїй праці «Наука логіки» Гегель, визначивши, що в протилежності відношення двох сторін є таким, що кожна із них визначається іншою і тому є тільки моментом, але в той же час кожна сторона визначається і сама собою, і це повідомляє їй самостійність, а в суперечності, навпаки, відношення таке, що кожна сторона в своїй самостійності містить іншу, і в зв'язку з цим виявляється винятковою самостійністю обох [7, с. 862].

У формальній логіці суперечність відображається у законі суперечності (несуперечливості закон, закон заперечення суперечностей). У вузькому розумінні він формулюється як вимога, згідно якої в одному і тому ж міркуванні одне й те саме висловлювання не може бути одночасно істинним і хибним. В цьому значенні розповсюдження набрало поняття «суперечливість» — порушення закону суперечності. У більш широкому значенні цей закон стверджує, що для будь-якого числення (логіки висловлень) повинні існувати невідомі формули. В іншому випадку виникає «логічний хаос», коли в численні можна довести і заперечити будь-яке твердження — як істинне, так і хибне. В численнях, в яких можна одночасно прийняти як А, так і не-А без виникнення логічного хаосу порушується закон суперечності у вузькому значенні, але додержується в широкому. Отже, закон суперечності передбачає, що з одного боку, діалектичні суперечності пізнання неодмінно виникають, а з іншого, що тільки їхнє розв'язання є об'єктивною основою розвитку пізнання [12, с. 675—676].

Відомо, що сам аналіз загальних законів розвитку суспільства (в структуру якого входить економічна та соціальна системи) розглядається як процес виникнення, зіткнення і боротьби проти-

лежностей, розв'язання суперечностей і конфліктів¹. Для розкриття місця суперечностей у суспільних системах представлено розвиток відображення їх у науковому та філософському пізнанні, що дає можливість розглядати суперечності в економічній та соціальній системах.

З історії філософії ми знаємо, що з уявлення про всезагальне зіткнення крайнощів розвинулася концепція поляризму Лао-Цзи та піфагорійців. Античний мислитель Геракліт був першим, хто усвідомив існування боротьби протилежних сторін конкретної єдності як загальний закон всього суцього. Ця боротьба не зводиться до попереминого переважаання то однієї, то іншої сили: обидві завжди в наявності, завжди співіснують, спільно визначаючи цілісність речі або процесу. Наступним видатним мислителем Стародавнього світу, що торкнувся проблем суперечностей, був Аристотель – засновник формальної логіки, в якій суперечність є логічною помилкою і властива тільки обмеженому мисленню.

Філософія Нового часу збагатилася розуміння суперечностей суспільним контекстом. Так, англійський мислитель Томас Гоббс у трактаті «Левіафан» приходиться до висновку, що природно люди є рівними за фізичними та розумовими здібностями, і саме це стає причиною міжособистісних конфліктів, які в свою чергу породжені суперництвом, недовірою, потребою у визнанні. Ідеї Томаса Гоббса були розвинені його співвітчизником філософом Джоном Локком в його роботі «Два трактати про правління», де стверджується, що природний стан – «рівності», який передував державі є цілком нормальним, але відсутність механізму справедливого задоволення вимог людей по відношенню один до одного стає причиною конфліктів між людьми.

Внесок Імануїла Канта у розвиток методологічного рівня суперечностей проявився у створенні вчення про антиномії (суперечності між двома положеннями, кожне з яких визнається логічно доказовим), яке було розвинене німецькою класичною філософією як фундаментальна передумова діалектичної логіки. Саме Георг Вільгельм Фрідріх Гегель критично переосмислив усі сфери сучасного йому людського знання і культури, виявляючи у них напружену діалектику, процес постійного заперечення кож-

¹ Наявність «боротьби» у формулюванні суперечності дає можливість розглядати їх в тісному зв'язку з проблемою конфліктів. Суспільні конфлікти, на наш погляд, можна вважати стороною суспільних суперечностей. Тому аналіз суспільних суперечностей є умовою усвідомлення економічного та соціального конфлікту, так як економічні та соціальні суперечності є рівнем суспільної суперечності як такої.

Для перетворення суспільної суперечності у конфлікт необхідно усвідомлення протилежності інтересів і відповідна мотивація поведінки суб'єктів [16, р 141; 4 с. 79].

ного наявного, досягнутого стану духу наступним, визріваючим в його надрах у вигляді конкретної, іманентної йому суперечності. Суперечності, за Гегелем, «... корінь усякого руху і життєвості: лише оскільки щось має в самому собі суперечність, воно рухається, володіючи імпульсом і діяльністю» [2, с. LXVII, 520]. Суперечність є єдністю взаємовиключних і одночасно взаємообумовлених одна одною протилежностей. Їх можна і потрібно розв'язувати, але неможливо їх позбутися, оскільки, пізнання бореться проти них і живе ними, але якщо воно підкоряється їм, то науку чекає застій. Якщо ж вчення стверджує, що в ньому відсутні суперечності – його чекає крах [1, с. 26]. Таке змістовно-логічне вчення про єдність і боротьбу протилежностей як головний принцип розвитку суспільства стало однією з найважливіших історичних передумов марксистської діалектики.

Для конкретизації місця суперечностей у функціонуванні саме економічних та соціальних систем, а не в суспільстві загалом необхідно розмежовувати поняття «суспільне» та «соціальне». Певний час соціальне розглядалось як синонім поняття суспільне й громадське, коли йшлося про суспільство в цілому як надприродну частину буття, як соціальну форму руху матерії, тобто власне у філософському розумінні. Однак з розвитком термінологічного апарату суспільних наук соціальне набуває самостійного значення.¹ У вузькому розумінні, з точки зору «сферного»² підходу, соціальне є аспектом суспільних відносин, із яких складається суспільство і стосується взаємодій між індивідами чи спільнотами в конкретних умовах, які виявляються в їхньому взаємовідношенні, ставленні до свого місця в суспільстві, соціальних явищ і процесів. Проблема у розрізненні існувала також і тому, що в англійській мові існувало тільки поняття «соціальне» (англ. «social»), різницю суспільного (нім. «gesellschaftlich») і соціального (нім. «sozial») у німецьку мову на понятійному рівні ввів Карл Маркс [6, с. 149—152].

Середина XIX століття знаменувала радикальний перелом в історії суспільної думки, що був спричинений марксизмом. Грунтуючись на законі єдності і боротьби протилежностей, Карл Маркс застосував його для дослідження суперечностей капіталіс-

¹ Німецький суспільствознавець Ніклас Луман стверджує що на певному історичному етапі спільнота ідентифікувала себе з суспільством у цілому, де провідну роль відіграла політика (суспільство ототожнювалося з державою), а вже у Новий час економіка починає доминувати в умовах громадянського суспільства, що відокремлює політичне суспільство, звівши його до держави. [17, S. 5, 166, 170].

² Таку структуру сучасного суспільства обгрунтував Т. Парсонс [10] і вона знайшла широке розповсюдження зокрема у вітчизняних і російських дослідників (Степаненко С. В., Барулін В.С., Крапівенский С. Е. та ін.)

тичного суспільства, тенденції його розвитку, діалектики класових інтересів. Відкриття ж закону історичного руху класів суспільства, дозволило стверджувати, що «... всяка історична боротьба – відбувається вона у політичній, релігійній, філософській або в якій-небудь іншій ідеологічній області – насправді є тільки більш-менш яким виразом боротьби суспільних класів, а існування цих класів і разом з тим і їх зіткнення між собою у свою чергу обумовлюються ступенем розвитку їх економічного положення, характером і способом виробництва і визначеного ним обміну.» [8, с. 259]. Джерелом класової боротьби є об'єктивна суперечність, що міститься у виробництві додаткового продукту, наслідком якого виступають суперечності у сферах розподілу, обміну та споживання, що відображаються всіма елементами надбудови. Більше того, даючи характеристику передумов, перебігу і наслідків промислової революції, К. Маркс розкриває основну суперечність капіталізму між суспільним характером процесу виробництва (усуспільнення) і приватнокапіталістичною формою привласнення (відособлення).

Серед усієї системи суперечностей марксової діалектики ключове місце займають продуктивні сили і виробничі відносини, які є єдністю (сторони єдиного способу виробництва), бо виробничі відносини є суспільною формою розвитку продуктивних сил. Імпульси розвитку, які походять від системи продуктивних сил (знарядь праці) визначають зростання суспільного характеру виробництва і диктують необхідність пристосування виробничих відносин [14, с. 172—173]. В результаті, суперечності піднімаються на новий більш високий рівень, вимагаючи свого розв'язання, що полягає в заміні застарілих відносин новими, більш прогресивними. Але технологічна експлуатація праці капіталом усувається за технологічного способу виробництва, основою якого є автоматизована праця. Розвиток засобів виробництва звільнив людину не лише від ручної праці, а й від рутинних формалізованих управлінських функцій та функцій інтелектуальної праці, що суттєво змінило роль суб'єкта у процесі виробництва. Саме в таких умовах об'єктивною необхідністю стає орієнтація на людину розвиток усіх її сутнісних сил .

Чимало уваги приділив проблемі суспільних конфліктів видатний німецький соціолог Макс Вебер. Постулюючи основні принципи соціальної організації «ринкового» суспільства, він фіксує фундаментальні суперечності, які є фактором його розвитку та еволюції: два основних класи, які включені в раціональну форму організації праці та виробництва (клас підприємців та клас найма-

них працівників) [5, с. 128], що знаходяться в безпосередній залежності один від одного. Вони не можуть окремо існувати, оскільки повинні узгоджувати свої економічні інтереси, жити в умовах миру і злагоди (концепція «економічно орієнтованої дії») для того, щоб брати участь у створенні таких форм соціального співробітництва, за допомогою яких забезпечується поступальний процес раціоналізації капіталістичного виробництва [5, с. 132, 136—138]. Суперечностям, де інтереси набувають головного значення (Маркс Вебер), Еміль Дюркгейм в якійсь мірі протиставляє конфлікти (усвідомленні суперечності) між особистістю та суспільством, а не між статусними групами чим збагачує об'єкт аналізу.

Карл Поланьї – принциповий супротивник ринкового суспільства, аналізуючи період капіталістичної трансформації в XIX – першій половині XX ст. [11], показав основні суперечності та катаклізми, де буржуазія, будучи носієм принципів ринкової економіки, була орієнтована на інтереси в сфері виробництва і зайнятості. З іншого боку, торгівельно-промисловий клас не мав відповідного органу, щоб передбачити експлуатацію фізичних сил працівника, розпад сім'ї, нищення природного середовища, підрив моральних принципів. Концентрація зусилля буржуазії на розвитку виробництва та ігнорування позаматеріальних цінностей, веде до руйнування і деградації тих соціальних верств, які включаються в цей порядок лише в якості засобів отримання прибутку [11, с. 150]. Очевидно, що інтереси збагачення, які зводяться в абсолют ідеологами лібералізму, не можуть бути екстрапольовані на все суспільство, яке чинить опір тиску ринкового механізму, так як є носієм і інших соціальних інтересів, відмінних по відношенню до тих, хто переслідує економічну вигоду.

Західна капіталістична цивілізація попала в лещата наступної фундаментальної суперечності, постулює Карл Поланьї. Одна сторона якої пояснюється тим, що введення золотого стандарту надавало саморегульованого характеру ринку, який охоплював працю, землю та гроші [11, с. 238]. Інша сторона суперечності полягає в тому, що держави з метою збереження стабільності своїх традиційних інститутів чинили опір дії цього механізму, вводячи ті чи інші обмежуючі міри. Це приводило до того, що протекціоністські заходи соціального захисту порушили функціонування ринкових механізмів, що, в свою чергу, виявляло внутрішню слабкість світової економіки, яка починала в межах економік окремих держав тяжіти до імперіалізму або до автаркії. В результаті конкурентні ринки перетворювалися в монопольні ринки і все в меншій мірі представляли автономні механізми [11, с. 239].

Отже, основа сучасної економіки – ринки – не можуть бути автоматичними регуляторами соціального життя суспільства, а, навпаки, експансія ринкової системи (в ХІХ – першій половині ХХ століття) породила соціальні та економічні потрясіння: депресії, коливання валют, масове безробіття, кризу національної держави [11, с. 271]. Вирішення даної суперечності Карл Поланьї висловлює у застереженні, «...якщо ми не хочемо, щоб індустріалізм, що підганяється ринком, повністю знищив homo sapiens, ми повинні підпорядкувати його вимогам людської природи.» [11, с. 269].

Французький соціолог Рольф Дарендорф, своєю роботою «Клас і класовий конфлікт в індустріальному суспільстві», вніс вагомий внесок у збагачення марксистської точки зору щодо суперечностей, в якій, на відміну від К. Маркса, стверджує, що класові інтереси – це об'єктивно-суб'єктивні сили, об'єктивність яких проявляється в економічному та політичному становищі індивіда у суспільстві, а суб'єктивність в їхньому усвідомленні у формі почуттів, думок, волі.

Р. Дарендорф звертає увагу на те, що ХХ століття відрізняється вступом розвинених країн у «посткапіталістичне» [15, с. 58]. (постіндустріальне [3, с. 180-182, 288]) суспільство, де промислові підприємства припиняють грати провідну роль у суспільному виробництві, а їх місце займають підприємства з надання послуг. У результаті зменшується економічна, політична та ідеологічна роль пролетаріату та буржуазії, зростає така ж роль інженерно-технічної та управлінської інтелігенції. [15, с. 95-96, 98]. Колишня суперечність між пролетарями і буржуа втрачає своє значення та інституціоналізується, тобто вирішується створеними для цього організаціями, де питання вирішення конфліктів ведеться централізовано-керованими переговорами [15, с. 258].

Але конфлікти не зникають, виникає безліч нових, які стають джерелом розвитку суспільства в новому напрямку [15, с. 65, 108]. Демократичні суспільства протистоять суспільствам тоталітарним, в яких соціальні конфлікти не врегульовуються, а усуваються шляхом насильства над однією зі сторін, що призводить до відсутності еволюційного розвитку, прирікаючи таке суспільство на революційний вибух [15, с. 315].

Підсумовуючи, можна стверджувати, що для Р. Дарендорфа найважливіша ознака демократичного суспільства — визнання допустимості і природності соціальних конфліктів в результаті різноманіття неоднорідних інтересів соціальних груп, а влада покликана врегулювати ці конфлікти, не допускаючи їх розростання і розгортання, втягування інших соціальних груп.

Юрген Габермас вважає, що у сучасному західному ринковому суспільстві виникають нові типи конфліктів, які відрізняються від традиційних XIX – середини XX століття. Суперечності, що стосувалися розподілу, перемістилися в сферу культурного відтворення, соціальної інтеграції та соціалізації, крайній вияв яких проявляється в дії різних соціальних рухів, що виникають на перетині державної, економічної системи та інтересів рядових громадян. Одночасно з інституціоналізацією класових конфліктів сучасна держава добробуту вибудовує централізовану систему захисту безробітних та інших знедолених прошарків суспільства, що зводить індивідів до положення клієнтів держави, а ті, у все більшій мірі, не залежать від власних рішень і дій, направлених на реалізацію та захист своїх інтересів. В цей час політичні та економічні конфлікти стають питанням адміністраторів і спеціалістів, що перетворює громадян у заручників інтересів політичних та економічних еліт [9, с. 337-338]. Треба враховувати, що все це відбувається на фоні ускладнення сегментації громадянського суспільства, яке не встигає за процесом інституціоналізації нових механізмів консолідації. Це обумовлене тим, що економічна і політична форми інтеграції домінують над комунікативною, де комунікації розуміються як мережа вільних асоціацій рядових громадян, що залучені у державні справи. [13, с. 94].

Розкриваючи суперечність в глобальному плані між розширенням ліберального, ринкового порядку, який виходить за державні та географічні кордони відносно замкнутих національних культур та на противагу – захистом, відтворенням традицій та цінностей національної самобутності, що конститується в рамках конкретного державного кордону, Ю. Хабермас вважає, що необхідно поступово відмовитися від партикуляриського смислу громадянства і орієнтуватися на ствердження статусу громадянин світу [13, с. 244]. Однак не слід забувати про суперечності та конфлікти, які проявлялися у вигляді цивілізаційних розломів різноманітних національних культур, що чинили опір глобальній експансії ринкової економіки.

Висновки з даного дослідження. Відповіддю індустріальній епосі, що була породжена промисловою революцією, стало домінування наукової свідомості, що призвело до змін у методології науки – на місце метафізичного методу приходив розвинений у межах німецької класичної філософії діалектичний метод. Праці Макса Вебера, Еміля Дюркгейма, Карла Поланьї, Рольфа Дарендорфа, Юргена Хабермаса та інших дають можливість простежити розвиток вчення щодо сутності суперечностей у функціонуванні економічних та соціальних систем, а також звертають увага

на роль зовнішнього середовища, боротьбу за існування різних суспільних інститутів, об'єднань, установ та міжіндивідуальних відносин. Поглиблення пізнання навколишнього світу стало можливим за допомогою переосмислення закономірностей наукового пізнання, дослідження багаторівневих, суперечливих процесів дає можливість усвідомлення взаємодії економічних, соціальних, політичних та культурних явищ.

В пізнанні і житті людей (суспільні процеси) суперечності відіграють роль джерела розвитку тією мірою, якою вони розв'язуються, що здійснюється шляхом вдосконалення основи, яка їх породжує. При цьому суперечності втрачають конфліктний характер, а їх носії переходять у стан партнерства, співробітництва, що стає визначальним фактором прогресу суспільства.

Сприйняття соціальної сфери як області відносин, пов'язаної з характером суспільної нерівності дає можливість розглядати «присутність» суперечностей соціальної системи в суперечностях економічної системи, хоча і не вичерпувати їх. Обґрунтування соціальних суперечностей економічними чинниками, абсолютизація останніх, незмінне сприйняття їх через боротьбу класів не єдине пояснення численних криз і конфліктів сучасного суспільства. Взаємозв'язок між суперечностями економічної і соціальної систем — це вплив економічних відносин на активність соціальних груп і, як наслідок, на соціальну структуру суспільства, а також зворотній вплив системи соціальної нерівності на перебіг економічних процесів. При цьому в будь-якому суспільстві система суперечностей на рівні соціально-економічних відносин набуває свій специфічний характер, що впливає на суспільну думку та відображається в теоретичних конструкціях.

Література

1. Антология мировой философии : [у 4 т.]. — М. : «Мысль», 1971 — (АН СССР. Ин-т философии. Философ. наследие). Т. 3: . Буржуазная философия конца XVIII в. — первых двух третей XIX в / [ред. коллегия: Н. С. Нарский (ред.-сост. третьего тома и авт. вступит, статьи) [и др.]. — 1971. — 760 с.

2. Гегель Г. В. Ф. Наука логики : в 14 т. / Г. В. Ф. Гегель. — М.; Л., 1929—1959. — Т. 5—6: Наука логики / [пер. Б. Г. Столпнера ; ред. М. Б. Митина]. — М. : Государственное социально-экономическое издательство, 1937. — 814 с.

3. Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы / Р. Дарендорф ; [пер. с нем. Л. Ю.Пантиной]. — М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2002. — 288 с.

4. *Здравомыслов А. Г.* Социология конфликта: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений / Здравомыслов А. Г. — 3-е изд., перераб. и доп. — М.: Аспект Пресс, 1996. — 317 с.

5. *Кравченко А. И.* Социология Макса Вебера: Труд и экономика. / А. И. Кравченко — М.: «На Воробьевых», 1997. — 208 с.

6. *Куліна О. С.* «Суспільне» та «соціальне»: проблема визначення категорій / О. С. Куліна // Вісник КНУ ім. Т.Шевченка. — Філософія. Політологія. — 2005. — Вип. 73—75. — С. 149—152.

7. *Маркс К.* Капитал: критика политической экономии. Т. 1; [пер. с нем., фр., англ.] / Карл Маркс; [введ. О. И. Ананьина; Л. Л. Васиной, В. С. Афанасьева] — Москва: Эксмо, 2011. — 1200 с.

8. *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочинения: в 50 т. / К. Маркс, Ф. Энгельс. — 2-е изд. — М.: Издательство политической литературы, 1955—1974 (Институт Марксизма-Ленинизма при ЦК КПСС) — Т. 21. М.: Государственное издательство политической литературы, 1961. — 745 с.

9. *Монсон Пер.* Современная западная социология: теория, традиции, перспективы / П. Монсон; [пер. со швед. А. Ливановой]. — СПб.: Нотабене, 1992. — 445 с.

10. *Парсонс Т.* Система современных обществ / Т. Парсонс; [пер. с англ. Л. А. Седова и А. Д. Ковалева, под ред. М. С. Ковалевой]. — М.: Аспект-Пресс, 1997. — 270 с.

11. *Полань К.* Великая трансформация: политические и экономические истоки нашего времени. / К. Полань; [пер. с англ. А. А. Васильева, С. Е. Федорова и А. П. Шурбелева, под общей редакцией С. Е. Федорова]. — СПб.: Алетейя, 2002. — 320 с.

12. *Філософський словник* / [ред. В.І. Шинкарука]. — 3-є вид., перероб. і доп. — К.: Голов. ред. УРЕ, 1986. — 800 с.

13. *Хабермас Ю.* Демократия. Разум. Нравственность. Московские лекции и интервью / Ю. Хабермас; [отв. ред. Н.В. Мотрошилова]. — М.: АО «КАМБ»: АCADEMIA, 1995. — 250 с. — (Рос. Ан. Ин-т философии).

14. *Чухно А. А.* Твори: в 3 т. / А. А. Чухно — К.: НАН України, Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, Наук.-дослід. фін. ін-т при М-ві фін. України, 2007. — Т. 3: Становлення еволюційної парадигми економічної теорії. — К.: НАН України, 2007 — 712 с.

15. *Dahrendorf R.* Class and Class Conflict in Industrial Society / Dahrendorf R. — Stanford: Stanford University, 1959. — 326 p.

16. *Giddens A.* Capitalism and modern social theory: An analysis of the writing of Marx, Durkheim and Max Weber / A. Giddens — Cambridge: Cambridge Univ. Press, 1971. — 261 p.

17. *Luhmann N.* Politische Verfassungen im Kontext der Gesellschaftssysteme / N. Luhmann // Der Staat. — 1973. — Bd. 12(1—2). — S. 1—22, 165—182.

Стаття надійшла до редакції 18.11.2012